

Slangen in de Gouden Eeuw: de notities van Ernst Brinck

Sander Govaerts & Rob Lenders

'Het is etlichemalen op Veluwen gebeurt, dat huijbluijden int' veldt adderen aengetroffen hebbende, ende met de schuppe haer wat tergende, sij so fell met haer tonge tegen de schuppe aen geslagen hebben, dat het vuijr vuijt de schuppe gevlogen is.' Op deze manier beschrijft Dr. Ernst Brinck (1582-1649), burgemeester van Harderwijk, agressieve ontmoetingen tussen adders en Veluwse boeren. Het is slechts één van vele aantekeningen in zijn notitieboekje over 'viervoetige dieren', waartoe hij ook slangen en insecten rekende. Deze aantekeningen zijn gebaseerd op eigen ervaringen of die van ooggetuigen, maar vaak ook doorspekt met vormen van bijgeloof.

Brincks notities zijn een unieke bron voor zowel percepties van natuur tijdens de Gouden Eeuw als voor historische ecologie. Dit artikel beperkt zich tot slangen, de enige Nederlandse herpetofauna-soorten waarover Brinck uitgebreid aantekeningen heeft gemaakt. De vele verwijzingen naar ontdekkingen buiten Nederland laten wij grotendeels buiten beschouwing. Enkele opmerkingen van Brinck over hagedissen en amfibieën zijn opgenomen in de kadertekst.

Ernst Brinck werd geboren in 1582 in Durlach nabij Karlsruhe in Duitsland, maar keerde in 1595 met zijn familie terug naar de thuisstad van zijn ouders: Harderwijk. Als jonge man studeerde hij in Leiden en Parijs en maakte hij vele reizen. Zo diende hij in 1613 enkele maanden als secretaris van de Nederlandse consul in Istanboel. In 1621 werd hij, in navolging van zijn vader, burgemeester van Harderwijk en bleef deze functie tot zijn dood in 1649 vervullen. De aantekeningen over Nederlandse fauna dateren voornamelijk uit deze periode. In 1648 werd hij ook nog bibliothecaris van de Gelderse Academie. Tijdens zijn leven bouwde hij een groot rariteitenkabinet op, waarnaar hij in zijn notities vaak verwijst.

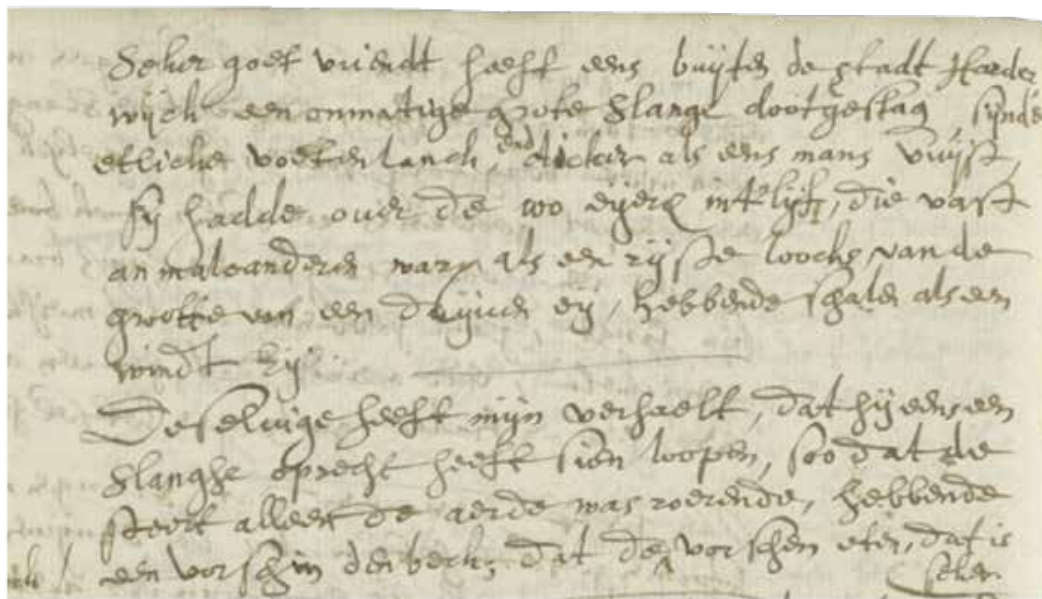
Zoals wel vaker het geval is in de historische literatuur, maakt ook

Brinck onderscheid tussen 'slangen', waarmee meestal de ringslang werd bedoeld, en 'adders'. Wij volgen hieronder de indeling van Brinck, maar zoals we zullen zien, is het door hem gemaakte onderscheid niet altijd even accuraat.

'Slangen'

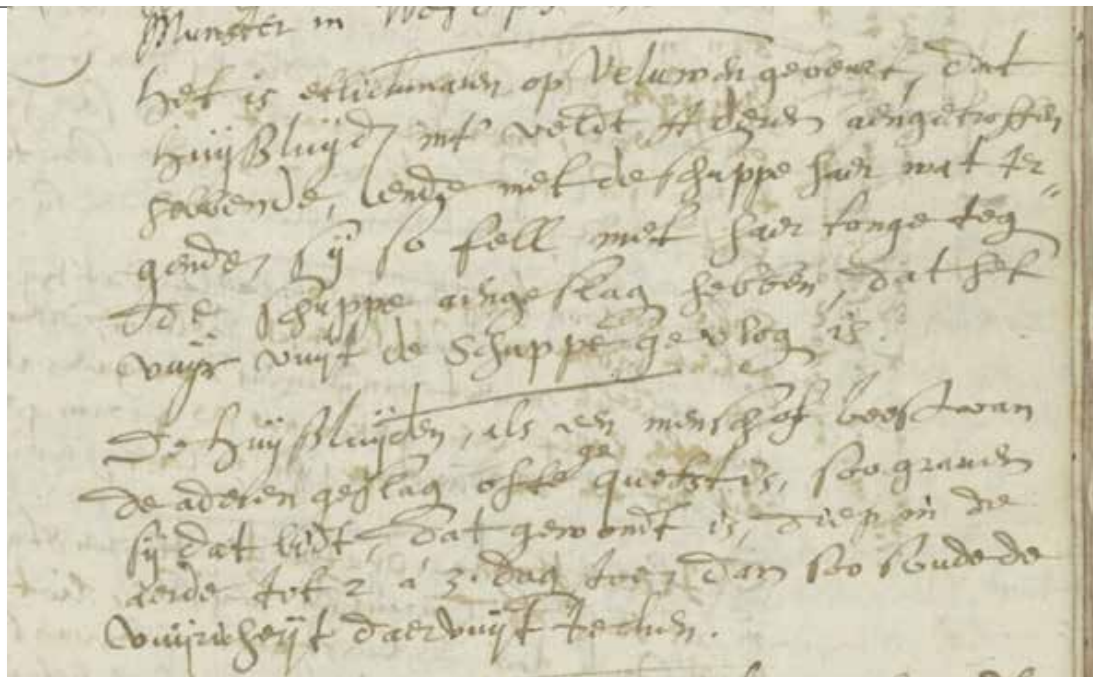
Brinck begint zijn observaties over Nederlandse slangen met de bewering: 'in Holland zijn er noch wolven en vossen, noch giftige slangen'. Dat laatste staaft hij met een verhaal over een jong boerenmeisje dat een grote slang mee naar huis zou hebben gebracht, omdat zij dacht dat het een aal was. De slang had zich rond haar arm gewikkeld, maar zij werd daardoor niet geschaad. Het heeft er inderdaad alle schijn van dat het hier de niet-giftige ringslang betreft. Toch moeten we de historische aanwezigheid van adders in het westen van de Lage Landen niet geheel uitsluiten, een aspect waarop wij later nog terugkomen. De daadwerkelijke afwezigheid van wolven en vossen in Holland wordt echter wel bevestigd door het jachthandboek *Jacht-Bedryff*, geschreven rond 1635 (Swaen, 1948).

De meeste ontmoetingen tussen mensen en slangen liepen waarschijnlijk niet goed voor de slangen af. Zo noteerde Brinck: 'Seker

Figuur 1. Beschrijvingen van 'slangen', Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, Adversaria van Dr. Ernst Brinck, inv. nr. 2058, f. 141 v.

Figuur 2. Beschrijvingen van 'adders', Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, Adversaria van Dr. Ernst Brinck, inv. nr. 2058, f. 142 r.

goet vriendt heeft eens buijten de stad Harderwijk een onmatige grote slange dootgeslagen, sijnde ettliche voeten lanck, ende dicker als eens mans vuyjt. Sij hadde over de 100 eijeren int' lijf, die vast an malcanderen waren als een rijste loocke ('streng knoflook') van de grootte van een duijven eij, hebbende schalen als een windt eij.' Hoewel het aantal eieren voor een ringslang wat aan de hoge kant is, wijzen alle andere beschreven kenmerken er wel op dat het hier een ringslang betreft. Verder schreef Brinck nog dat op de stadsweide van Harderwijk eens een slang van zes voet lang (170-180 cm) werd gevangen. Ook dit zal, gezien de lengte, waarschijnlijk een ringslang zijn geweest. Zijn slangendodende vriend vertelde aan Ernst Brinck eveneens dat hij 'ooit een slang oprecht zag lopen, zodat alleen haar staart de grond raakte, terwijl zij een kikker in haar bek had'. Dat slangen kikvorsen eten stond volgens de burgemeester buiten kijf. Van ringslangen is bekend dat ze af en toe het voorste deel van hun lichaam van de grond opheffen.

Hier keert Brinck zelf ook snel weer terug naar bijgeloof. Hij merkte bijvoorbeeld op dat men 'hier te lande' ooit eens een slang aan de uier van een schaap gevonden had, terwijl zij de melk aan het uitzuigen was. Een nog sterker verhaal zou in de buurt van Haarlem hebben plaatsgevonden: 'daar viel een jong meisje tijdens het melken met open mond in slaap, waarna een slang in haar lijf kroop. Om de slang er weer uit te halen werd zij, op raad van artsen, aan haar voeten omhoog gehangen met een vat warme melk onder haar. Dat volstond om de slang er weer uit te laten kruipen.' Het geloof dat slangen verlekkerd zijn op melk was zeer wijdverbreid doorheen Eurazië. Mogelijk gaat dit terug op een gemeenschappelijk Indo-Europees origine (Ermacora, 2017). Zie voor een verklaring voor de relatie tussen de ringslang en melk ook de publicatie van Lenders & Janssen (2014) waarin wordt betoogd dat de ringslang door onze voorouders werd beschouwd als een beschermende godheid van het gezin en het vee.

'Adders'

Met 'adders' had Brinck een complexe relatie. Hij beschouwde hen als gevaarlijk, maar bewonderde ook hun mooie kleuren. Zelf bewaarde Brinck naar eigen zeggen 'heel mooie' addertongen uit Duitsland en Malta in zijn kabinet. Bij de beschrijvingen van andere slangen

ontbreekt veelal een appreciatie van hun esthetische kwaliteiten. Zo beweerde hij in 1619 een 'addervel' bij 'een kwakzalver te hebben gezien, dat meer dan tien span (200 cm) lang was en een hand (10 cm) breed'. Het was 'zeer schoon gespikkeld' van kleur. Het dier in kwestie zou gevangen zijn bij Münster in Westfalen. De beschrijving doet niet direct denken aan een adder; de combinatie van de lengte met de vindplaats zou echter wel eens kunnen duiden op een bijzondere observatie. Het is bekend dat er in Noord-Duitsland, en zelfs tot in Denemarken aan toe, gedurende het Holoceen populaties van de Esculaapslang (*Zamenis longissimus*) hebben geleefd (Musilová *et al.*, 2010); in Denemarken zelfs tot in de 19de eeuw. De meest noordelijke vindplaats van het dier is thans Schlangenbad, circa 250 kilometer ten zuiden van Münster. Het is echter niet geheel uit te sluiten dat ten tijde van Brinck de esculaapslang bij Münster nog een populatie kende.

Op de Veluwe was er ruimschoots gelegenheid adders te observeren. Brinck noteerde bijvoorbeeld dat men op de Veluwe vaak droge slangenvellen vond die de dieren 'ieder jaar in de herfst tussen de struiken afstropen en leggen'. De slangen kregen dan snel weer een 'nieuw glad vel' en 'sommige hebben die al eer zij de oude afstrijken'. Waarschijnlijk observeerde hij zelf ook levende 'adders'. Zo stelde hij vast dat adders in het veld wanneer zij mensen zien vaak 'in een rondte of cirkel gewikkeld zijn, met drie tot vier rijen en de kop in het midden'. Opnieuw schreef hij dat zij 'mooi van kleur zijn met strepen en stippelen'.

Brinck moet ook bekend zijn geweest met het levendbarende karakter van de adder, zij het uit tweede hand. Zo schrijft hij in zijn notitieboek: 'Eenige hebben mij verhaelt, dat se adderen midden door gesneden hadden, daer ionge slanghen ende wormen wuijtgekropen waren'.

Of de inwoners van de Veluwe ook ingenomen waren met adders valt zeer sterk te betwijfelen. Brinck merkte op dat het al meermaals voorgekomen was dat boeren op de Veluwe adders met hun 'schup tergden en deze dan met hun tong tegen de schup aansloegen zodat er vonken van af vlogen'. Voor Brinck was hier niets vreemd aan, hij geloofde namelijk dat addertongen 'hard en steenachtig waren'. Zo schrijft hij: 'Mij is vertelt, dat eener stekende met een messgrieppe naer een

Figuur 3. Tekening van een pad, twee hagedissen en een rups door de Antwerpse schilder Joris Hoefnagel (1542-1601). Prent 51 van *Animalia Quadrupedia et Reptilia* (Washington D.C., National Gallery of Art, 1987.20.6.52).

adder, soo sloech hij met haer tonge in de greep, dat ment bescheidelicken konde hooren klincken, waer wuijt dan te presiemieren staet, dat haer tonge hart ende steenachtich sij.' Verder wist hij dat 'wanneer mensen of dieren door adders werden gebeten, boeren het verwonde lichaamsdeel in de aarde begroeven en het daar twee of drie dagen lieten zitten om de 'virigheid' eruit te laten trekken'. Waarschijnlijk lag de mortaliteit door adderbeten historisch gezien veel hoger dan cijfers uit de twintigste eeuw doen vermoeden (Lenders & Janssen, 2013).

Tenslotte, keren wij terug naar de opmerking van Brinck dat er in Holland geen 'giftige slangen' zouden voorkomen. De vraag is namelijk of dat altijd zo is geweest. Er zijn namelijk sterke aanwijzingen, zo niet bewijs, dat er in 'Holland' en andere delen van de westelijke Lage Landen wel degelijk adders voorkwamen. Zo zijn er archeologische vondsten bekend van resten van adders uit de Bronstijd en het Neolithicum van Schokland, maar veel westelijker ook van het West-Friese Keinsmerbrug en het Oost-Vlaamse Bazel aan de Schelde. Maar ook de geschreven bronnen leveren sterke aanwijzingen voor de aanwezigheid van adders in deze regionen. In het Amersfoortse *Mirakelboek* (De Boer & Jongen, 2015) werd bijvoorbeeld de miraculeuze genezing van een jongen genoteerd, die in 1471 door een slang in het Haarlemmerhout werd gebeten. Volgens deze tekst zwol het kind zodanig op dat de ouders dachten dat hij uiteen zou barsten. Na een gebed tot Maria kwam het echter allemaal

weer goed. In Vlaanderen schreef Broeder Petrus Gillis (1620-1697) in zijn *Medicina Pharmaceutica* dat hij te Brugge in het Gasthuis de vrouw van een soldaat gekend, die al gras snijdend, door een 'slanghe' werd gebeten in haar hand die daarna 'door het venijn opzwol' (Vandewiele, 1986). Men kan dergelijke anekdotes afdoen als 'oude wijven-praat' maar het is zeker niet uit te sluiten dat in de restanten van eens uitgebreide hoogveengebieden in het westen van Nederland en België, tot in de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne tijd wel degelijk adders hebben geleefd.

Conclusie

Ernst Brincks kennis van slangen was duidelijk vrij beperkt. Hij neemt zonder meer het geloof in melk-drinkende slangen over en ook op zijn onderscheid tussen 'slangen' en 'adders' valt het één en ander aan te merken. Brincks nota's zijn echter ook van ontschatbare waarde voor zowel kennis over dieren tijdens de Gouden Eeuw als voor historische ecologie. Mogelijk vormen zij de oudste 'wetenschappelijke' observaties van slangen in Nederland, meer dan honderdvijftig jaar voor Johannes van Liers boek over slangen in Drenthe (van Lier, 1781).

Summary

Snakes in the Dutch Golden Age: The Notes of Ernst Brinck

In the early seventeenth century Dr. Ernst Brinck, mayor of Harderwijk (1582-1649), compiled notes on 'four-legged' animals, including snakes

Van 'Betouwse clercken' en andere zaken

De aantekeningen van Brinck bevatten behalve interessante wetenswaardigheden over slangen, ook een aantal opmerkingen over andere herpetofaunasoorten die we in deze tekstbox bij elkaar hebben gebracht 'ter leringhe ende vermaeck'.

Over 'haechdisse'

'De haechdissen hier te lande zijn niet veel groter als van de lengte van een spanne [circa 20 centimeter] met de steert zijn schoon vaen aensien, groen ende ijsevarnich vol spickelen, hoewel men wil seggen dat se de menschen beminnen soo loopen sij doch voor haer wech, doch se en doen se niemandt geen quadt. Op Veluwen houden sij haer veel in de heijde ende in olde verlattene muijren.'

Lengte en kleur van de beschreven hagedis duiden onmiskenbaar op de zandhagedis.

'Een haechdisse heb ik in een doosken wel 9 maanden lanck bewaert sonder eten of drinken tot dat se selver gestorven is.'

Zonder verder commentaar.

Over 'kikvorsen'

'Seker vrundt heeft mijn vertoelen, dat hij eens buiten de staet van Harderwijck, in den enck op de besajde landen, heeft sien springen veel kleine vorschkens, die hij anders niet en meinde, dan sij aldaer geregent waren, ende door een hose ofte

regenstrael in de lucht waren getrocken, want daerontrent anders noijt vorsch en komen.' Of het daadwerkelijk kikkers had geregent is niet duidelijk. Wel interessant is dat Brincks tijdgenoten hiervoor windhozen verantwoordelijk hielden.

'In Gelderland noemt men kikkers Betouwsche clercken en ook wel Vriesche nachtigalen.'

De benaming 'boerennachtegal' voor onze groene kikkers is welbekend. Deze twee benamingen waren echter nieuw voor ons.

'In Germania vidi genus ranarum viridium, sijn grasgroen, ende maer half soo groot als andere vorsch; vocante calamitae, ofte laubfrösche, omdat se haer onthouden int' loff van de bomen, sie werden van de apothekers veel gebruyckt, in medicina.'

Boomkikkers zijn de best-identificeerbare kikkers in de historische literatuur. Brinck beschrijft ze voor 'Germania' maar niet voor Nederland, of althans toch niet voor de omgeving van Harderwijk. Over het gebruik van boomkikkers in de artseneij heeft de tweede auteur eerder in RAVON gepubliceerd (Lenders, 2010).

Over 'paddestenen'

'Een geloofwaardich persoon, heeft mij verhaelt, soo dat hij ontrent Bambergh in 't velt passierende,

sach van verre een craeije op een padde staen eten, ende die hebbende opgegeten, soo liep hij nae de selve plaetse, ende vonde aldaer liggen een paddesteen, van de groote van een hazelnote, grijß van couleur, die hij met sich nam.'

'Men wil seggen dat als men eenige padden in een aerden pott doet, ende die dan alsoo een weke 2 ofte 3 in de aerde graeft, dat se dan malcanderen opeeten, ende datter dan een paddesteen van soude groeijen.'

'Als iemandt an eenich lidtmaet venijn soude hebben, ende tselve dan met den paddesteen gestreken, sal wederom genesen.'

'Eenige padde steenen die schoon sijn, oeck 2 in silvere ringen ingevatt, beware ick in mijn cabinett.'

Paddestenen zijn stenen die in het hoofd van een pad zouden zitten en als antigif dienst deden. Ze werden ook als juwelen gebruikt. Vermoedelijk gaat het om de gefossiliseerde tanden van *Lepidotes*. De Vlaamse arts Anselmus de Boodt beschreef paddestenen in zijn boek over edelstenen en mineralen uit 1609 (*Gemmarum et Lapidum Historia*).

and insects. This article discusses his remarks on the 'snakes' and 'adders' found in the Dutch Republic and neighboring Germany. Information on other herpetofauna are given in a separate text box. Brinck's comments are a mixture of folk belief and - rather accurate - eyewitness testimonies. He mentions that common European adders (*Vipera berus*) are oviparous, and provides a description of the eggs found in a pregnant female snake (probably a grass snake, *Natrix helvetica*) killed by a friend of his. The mayor also refers to the skin of a particularly large 'adder' caught near Münster, which he kept in his cabinet. This could have been an Aesculapian snake (*Zamenis longissimus*). His observation that peasants bury the body part of people and livestock bitten by adders in the soil for a few days to make the poison leave the body is noteworthy. Brinck believed that adder tongues were 'hard and stony', and that snakes love drinking milk. His claim that adders were absent in the province of Holland may be accurate. Other historical sources suggest, however, that the geographical range of the adder was much larger in the late medieval and early modern period. Brinck refers to toadstones and mentions seeing European tree frogs (*Hyla arborea*) in Germany. He provides a detailed description of the sand lizard (*Lacerta agilis*).

Literatuur

De nota's van Ernst Brinck bevinden zich in Harderwijk, Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, Adversaria van Dr. Ernst Brinck, inventaris nummer 2058 'Nieuwe Aenmerckongen over sommige

Viervoetige Gedierten, f. 106, f. 116r-f. 117r, f. 131, f. 138r-143 v., f. 188 r. Zij kunnen ook via www.archieven.nl online geraadpleegd worden.

- Boer, D.E.H. de & L. Jongen (eds.), 2015. In het water gevonden. Het Amersfoortse Mirakelboek naar het Handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 8179-8180. Verloren, Hilversum.
- Ermacora, D., 2017. The Comparative Milk-Suckling Reptile. *Anthropozoologica* 52(2): 59-81.
- Lenders, R., 2010. Over boomkikkers en mensen. Deel 1: cultuurhistorische aspecten. RAVON (12): 29-34.
- Lenders H.J.R. & P. Janssen, 2013. Historische adderbeten: Deel 1: Een overzicht van dodelijke beten in Nederland. RAVON 15(1): 2-7.
- Lenders, H.J.R. & I.A.W. Janssen, 2014. The Grass snake and the Basilisk: from pre-Christian protective house god to the Antichrist. *Environment and History* 20: 319-346.
- Lier, J. van, 1781. Verhandelingen over de slangen, die in het Landschap Drenthe gevonden worden. Houtuin en Huisingh, Amsterdam en Groningen.
- Musilová, R., V. Zavadil, S. Marková & P. Kotlík, 2010. Relics of Europe's warm past: Phylogeography of the Aesculapian snake. *Molecular Phylogenetics and Evolution* 57: 1245-1252.
- Swaen, A.E.H. (ed.), 1948. *Jacht-Bedryff*. Brill, Leiden.
- Vandewiele, L.J., 1986. Broeder Petrus Gillis S.J. (1620-1697) Auteur van *Medicina Pharmaceutica* of Drogbereidende Geneeskunst. Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie Benelux / Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie. *Bulletin* 69: 8-16.

Sander Govaerts

Universiteit Gent, Sander.Govaerts@ugent.be

Rob Lenders

Radboud Universiteit Nijmegen, R.Lenders@science.ru.nl

